

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

Στεφανώματα με άνθη και συμπόσεις από κοινό ποτήρι παραπέμπουν σε διονυσιακές γιορτές

Ο μούστος εμπαινε μέσα σε πιθάρια για να ζυμωθεί και να γίνει κρασί. Πολλά θαύματα, με πρώτο αυτό του Χριστού στο γάμο της Κανά, σχετίζονται με την αποθήκευση του οίνου σε πιθάρια. Ψηφιδωτό στη Μονή της Χώρας, Κωνσταντινούπολη, 1315-1320.

ΟΣΟ ΚΑΙ αν η αμπελουργία ήταν μια από τις κύριες ασχολίες του αγροτικού πληθυσμού στο Βυζάντιο, στις βυζαντινές πηγές δεν υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για τον τρύγο. Η περίοδος του τρύγου δηλώνεται με τις εκφράσεις καιρός τρυγητού, καιρός τρύγης και αποτελούσε ιδιαίτερο χρονικό σημείο αναφοράς. Η νεοελληνική παροιμιώδης έκφραση θέρος, τρύγος, πόλεμος, η οποία χρησιμοποιείται για την περιγραφή ιδιαιτεροτήτων των συνθηκών, είχε εφαρμογή και στους Βυζαντινούς. Το 641, όταν οι διάδοχοι του Ηρακλείου ανταγωνίζονταν για την κατάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας, οι Κωνσταντινουπολίτες διαμαρτυρήθηκαν διότι ήταν περίοδος τρύγου και δεν μπορούσαν να διαπεραιωθούν στην απέναντι ακτή για να τρυγήσουν τους αμπελώνες που είχαν στην περιοχή της Χαλκηδόνος. Επειδή δε οι αμπελώνες καταστρέφονταν από το στρατηγό Ουαλεντίνο, προσκάλεσαν τον πατριάρχη Πύρρο να στέψει αυτοκράτορα τον εγγονό του Ηρακλείου προκειμένου να επέλθει ειρήνη και να προστατεύσουν τη συγκομιδή τους. Πέντε αιώνες αργότερα, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης παρατηρεί ότι τον καιρό του τρύγου οι Κωνσταντινουπολίτες εγκατέλειπαν τη Βασιλεύουσα για να μεταβούν στα προάστια (κτήματα) που είχαν σε κοντινές αποστάσεις. Παράλληλα, τα Βασιλικά, νομική συλλογή του 10ου αι., τα οποία αποτελούν κωδικοποίηση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, απαγορεύουν να κληθεί κάποιος στο δικαστήριο για να δικαστεί κατά την περίοδο του τρύγου, ενώ ορίζουν ότι δεν έχει εφαρμογή καταδικαστική απόφαση εις βάρος κάποιου αν αυτός απουσιάζει για τον τρύγο. Η σημασία του τρύγου πάντως διαφαίνεται και από το γεγονός ότι υπήρχε ειδική εκκλησιαστική ευχή «εις μετάληψιν σταφυλής» η οποία διαβαζόταν την 6η Αυγούστου καθώς και άλλη «επί τρύγης αμπέλου».

Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος (945-959) στο έργο Περί Βασιλείου Τάξεως όπου έχουν συγκεντρωθεί κείμενα τα οποία αφορούν την αυλική εθιμοτυπία, περιγράφει μια τελετή η οποία γινόταν στο πλαίσιο του τρύγου στο ανάκτορο της Ίερείας, στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου. Η περιοχή ήταν γνωστή για τους αμπελώνες της ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στην τελετή συμμετείχαν ο αυτοκράτορας, ο πατριάρχης, τα μέλη της Συ-

Η καθαριότητα και η διατήρηση σε καλή κατάσταση των πίων ήταν κύριο μέλημα των αμπελουργών. Συχνά, πίθοι και υδρίες εικονίζονται εκτός από τις παραστάσεις του γάμου στην Κανά και στις ειδούς των δώδεκα μηνών και μάλιστα στο μήνα Ιανουάριο, οπότε δοκιμάζονταν και τα νέα κρασιά. Μικρογραφία χφ. του έτους 1346, Μονή Βατοπεδίου αρ. 1199.

γκλήτου καθώς και οι δύο δήμαρχοι των Πρασίνων και των Βενέτων με τους δημότες. Η όλη τελετή ελάμβανε χώραν στον υπαίθριο χώρο έξω από το ανάκτορο της Ίερείας, όπου κατασκευαζόταν φρινζάτον, είδος σκηνής. Ο αυτοκράτορας, περιβεβλημένος με το κολόβιον και το σαγίον, και ο πατριάρχης, φορώντας φελόνιο και ωμοφόριο, κατέβαιναν μαζί από το ανάκτορο και εισέρχονταν στην αναδενδράδα, δηλαδή σε συστάδα δένδρων με αναρριχώμενα κλήματα, η οποία βρισκόταν μπροστά από τό αμπέλι. Εκεί, βρισκόταν μαρμάρινη τράπεζα πάνω στην οποία είχαν τοποθετηθεί καλάθια με σταφύλια. Αφού πλησίαζαν οι παριστάμενοι αξιωματούχοι, ο πατριάρχης ευλογούσε σύμφωνα με την εκκλησιαστική τάξη τα σταφύλια τα οποία του παρουσίαζε μέσα σε είδος κάδου (βούτη) ο κουράτορας, δηλαδή ο υπεύθυνος διαχειριστής του αυτοκρατορικού κτήματος της Ίερείας. Στη συνέχεια, ο πατριάρχης και ο αυτοκράτορας προσέφεραν ο ένας στον άλλο από ένα βοτρυδίο, ενώ ο αυτοκράτορας μοίραζε με τη σειρά σε καθέναν από τους παρισταμένους από ένα τσαμπί σταφύλι. Η όλη τελετή συνοδευόταν από άσματα τραγουδισμένα από τους παριστάμενους δήμους, των οποίων στόχος ήταν η επευφημία του αυτοκράτορα. Κοινό χαρακτηριστικό στα άσματα αυτά είναι η μεταφορική χρήση της αμπέλου και του τρύγου, καθώς η ευαγγελική ρήση «Εγώ ειμί η άμπελος και υμείς τα κλήματα» χρησιμοποιήθηκε ωρίς για να δηλώσει τη σχέση

των χριστιανών αυτοκρατόρων με τους υπηκόους τους. Στο πρώτο άσμα, οι πατρίκιοι καλούνται, αφού τρυγήσουν τα άνθη της θεϊκής σοφίας, να στεφανωθούν με αυτά και να γίνουν έτσι κοινωνοί των θεϊκών χαρισμάτων. Στο τέλος απευθύνεται ικεσία προς τον Θεό να διαρκέσει επί μακρόν η εξουσία του αυτοκράτορα. Σε άλλο άσμα, η αυτοκρατορική αρετή παρομοιάζεται με το θαλερό αμπέλι (άμπελος ευκληματούσα). Καρποί της είναι βότρυες ευφροσύνης τους οποίους τρυγά όλη η υφήλιος και πίνοντας από γεμάτο ποτήρι τραγουδά μέσα σε ατμόσφαιρα ευθυμίας. Ανάλογο ήταν και το περιεχόμενο άλλου άσματος το οποίο αναφέρεται στην τρυγητική απόλαυση στο ανάκτορο της Ίερείας. Μετά το πέρας της τελετής και αφού εύχονταν οι δήμοι στους αυτοκράτορες –τον κύριο αυτοκράτορα και τον ή τους συναυτοκράτορες– οι τελευταίοι επέστρεφαν μαζί με τον πατριάρχη στο παλάτι όπου παρετίθετο γεύμα στο οποίο παρακαθόταν και η Σύγκλητος. Οι δήμοι, των οποίων ο λόγος παρουσίας στην τελετή ήταν η επευφημία των αυτοκρατόρων, αναχωρούσαν αφού λάμβαναν ως δωρεά από τον αυτοκράτορα από έξι νομίματα ο καθένας. Η περιγραφή αυτή στο Περί Βασιλείου Τάξεως θεωρείται ότι έχει συνταχτεί είτε γύρω στο 911 στα χρόνια του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (886-912), όταν είχε στεφθεί συμβασιλέας ο ανήλικος γιος του Κωνσταντίνος, είτε μεταξύ των ετών 948-959, όταν στέφθηκε συναυτοκράτορας του Κωνσταντίνου Ζ' ο

γιος του Ρωμανός, ο μετέπειτα Ρωμανός Β' (959-963). Πάντως, η συμμετοχή του αυτοκράτορα σε ανάλογες τελετές είχε παλαιά παράδοση. Ο Γρηγόριος της Tours αναφέρεται στην έξοδο του αυτοκράτορα σε αυτοκρατορική έπαυλη για την περίοδο του τρύγου η οποία διαρκούσε τριάντα ημέρες. Η τελετή στο ανάκτορο της Ίερείας τοποθετείται πιθανώς χρονικά λίγο πριν από την έναρξη του κανονικού τρυγητού των αυτοκρατορικών αμπελώνων και προσομοιάζει με την ευλογία των απαρχών, την αρχή δηλαδή της συγκομιδής. Οπωσδήποτε, δεν πρόκειται για ένα συνηθισμένο τρύγο, αλλά για μια ιδιαίτερη τελετή στόχος της οποίας ήταν να εξάρει το αυτοκρατορικό μεγαλείο. Οι μεταφορικές εικόνες του στεφανώματος με άνθη, της τρυγησεως της αμπέλου και της συμπόσεως από ένα κοινό ποτήρι παραπέμπουν εμφανώς σε διονυσιακές τελετές, κατά τη διάρκεια των οποίων οι συμμετέχοντες προσπαθούσαν να επιτύχουν τη μέθεξη με το Θείο. Από την άλλη, η ευλογία των σταφυλών από τον πατριάρχη αποκαθαίρει την τελετή από τα παγανιστικά στοιχεία της. Παράλληλα, η ταυτόχρονη παρουσία του πατριάρχη και του αυτοκράτορα και η μεταξύ τους ανταλλαγή των σταφυλών είναι, ίσως, μια προσπάθεια να τονιστεί η αρμονική συνύπαρξη κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, η οποία είχε διαταραχθεί στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ' εξαιτίας του ζητήματος της τετραγαμίας.

Τρύγος: τέχνη και πραγματικότητα

Μια εξιδανικευμένη περιγραφή τρύγου στις Πύλες της Βιθυνίας περιλαμβάνεται σε επιστολή του Θεοδώρου Δαφνοπάτη. Κοινός φιλολογικός τόπος είναι και η περιγραφή του τρύγου όπως αυτή δίδεται από το Θεόδωρο Πρόδρομο (12ος αι.) στην έμμετρη μυθιστορία του «Τα κατά Ροδάνθη και Δοσικλέα». Στο ποιητικό αυτό έργο περιλαμβάνεται η έκφραση ενός γυάλινου κρατήρα ο οποίος έφερε ανάγλυφη παράσταση τρύγου. Απεικονίζονταν τρυγητές να κόβουν ώριμα τσαμπιά σταφύλια και να τα ρίχνουν μέσα σε καλάθια, να πατούν τα σταφύλια στο ληνό και να συλλέγουν το μούστο σε μικρά πήλινα σκεύη και στη συνέχεια να τον μετοχετεύουν σε πιθάρια. Η παράσταση συμπληρωνόταν από τρυγητές οι οποίοι χόρευαν πιασμένοι χέρι χέρι, ενώ εικονιζόταν και ένας Διόνυσος καθισμένος σε ένα πιθάρι να παίζει

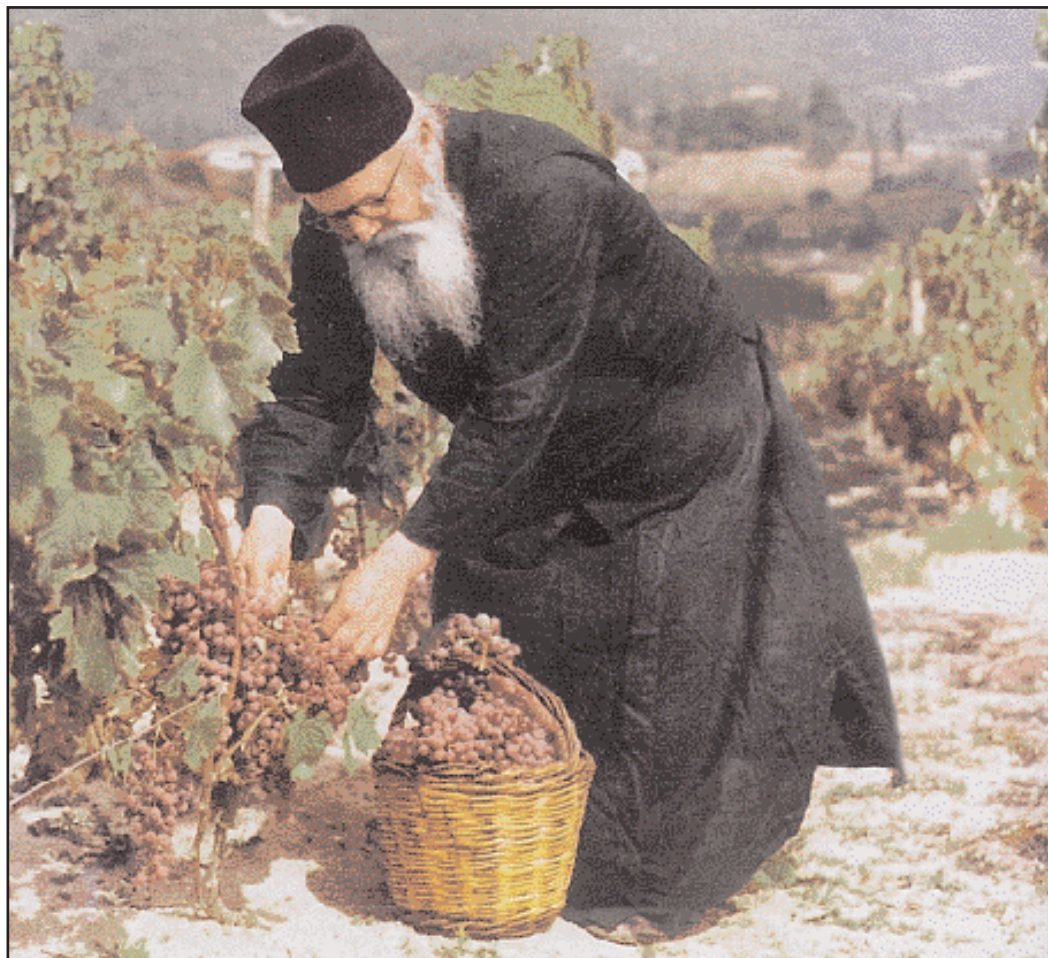
ει δ' ού δίδως μεν, προτρέπει δε λαμβάνειν, στας ένδον αντός δρέψομαι των βοτρύων και των οπωρών, ει τι κάλλιστιν, λάβω καν γεύσιν ώσιν οία δη και την θέαν άλλους επαίνους πλέξομαί σοι δεύτερους και τον τρυγητόν εύξομαί σε και πάλιν ιδείν καθώς πέρυσιν ευλογημένον όπως απείρων εκθλιβέντων βοτρύων γλεύκους υπερχιλύσσωσι ληνοί πίθοι

(Χριστόφορος Μιτυληναίος, εκδ. E. Kurtz, Λιψία 1903, αρ. 105).

Αν δεν μου δίνεις συ ο ίδιος, με προτρέπεις όμως να πάρω εγώ, να μπω μέσα ο ίδιος και να κόψω τα σταφύλια και από τα οπωρικά ό,τι καλύτερο να πάρω. Και αν η γεύση τους είναι τόσο καλή όσο και η όψη τους και άλλους ακόμα επαίνους θα σου πλέξω και θα σου ενγηθώ να δεις και πάλι τον τρυγητό όπως και πέρυσιν ευλογημένο, ώστε αφού πατηθούνε αμέτρητα σταφύλια να υπερχιλύσσουν από μούστο ληνοί και πίθοι.

με τους Σατύρους και τις Βάκχες. Η περιγραφή υποδηλώνει εξοικείωση με παραστάσεις τρύγου της αρχαιότητας και της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Τα παραπάνω κείμενα δεν προσφέρουν κάποιες πρακτικές λεπτομέρειες για τη διαδικασία του τρύγου και για τις διάφορες εργασίες που τον συνόδευαν ούτε και για τους κινδύνους οι οποίοι τον απειλούσαν. Τι γνωρίζουμε όμως πραγματικά για τον τρύγο και τα προβλήματα του; Τα Γεωπονικά του Κασσιανού Βάσσου αφιερώνουν αρκετές παραγράφους στον τρύγο και σε συναφείς δραστηριότητες, όπως την κατασκευή ληνών και την προετομασία των πιθαριών. Δεν μπορούμε όμως να είμαστε καθόλου σίγουροι για την πρακτική εφαρμογή τους, δεδομένου ότι πρόκειται για συλλογή πληροφοριών του 4ου αι., οι οποίες συμπληρώθηκαν τον 6ο αι., συγκεκριμένα δε και καταγράφηκαν στη μορφή στην οποία σώζονται σήμερα το 10ο αι. Ο Γεωργικός Νόμος, μεταγενέστερο κείμενο το οποίο χρονολογείται ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 7ου και στο πρώτο μισό του 8ου αι., προβλέπει ότι αν, ενώ δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί ο τρύγος σε ένα αμπέλι, κάποιος αφήσει μέσα τα ζώα του και καταστρέψει τα ατρύγητα τμήματα του αμπελώνα, θα τιμωρηθεί με τριάντα ραβδισμούς ενώ θά πρέπει αποζημιώσει τον παθόντα. Πιο συγκεκριμένες, αν και πενιχρές, είναι οι πληροφορίες από κάποια αγιολογικά κείμενα. Οι καιρικές συνθήκες επηρέαζαν τον τρύγο και μπορούσαν να βλάψουν την παραγωγή. Μια αναπάντεχη κακοκαιρία μπορούσε να καταστρέψει τους κόπους μιας ολόκληρης χρονιάς. Ενα τέτοιο παράδειγμα προσφέρει ο Βίος του οσίου Δανιήλ του Στυλίτη, ο οποίος έζησε τον 5ο αι. στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης. Στο κείμενο αυτό περιγράφεται μια απρόσμενη καταιγίδα βροχής και χαλάζης, η οποία την εποχή του τρύγου κατέστρεψε την παραγωγή στους αμπελώνες κάποιου Γελανίου, αξιωματούχου στην αυλή του αυτοκράτορα Λέοντος Α' (457-474). Ο κίνδυνος από τις καιρικές αντιξοότητες ήταν μεγάλος και οι άνθρωποι τόσο ανίσχυροι να τον αντιμετωπίσουν ώστε δημιουργούσε μεταφυσικό δέος στους αμπελοκαλλιεργητές. Ετσι, ο ευσεβής συγγραφέας του Βίου ερμηνεύει την αφνίδια χαλαζόπτωση ως θεϊκή τιμωρία η οποία επιβλήθηκε στον Γελάνιο, επειδή αυτός είχε αντιταχθεί στην εγκατάσταση του οσίου Δανιήλ σε κίονα μέσα σε κτήματα τα οποία του ανήκαν.

Ο Βίος του οσίου Βλασίου του καταγομένου από το Αμόριο της Μικράς Ασίας προσφέρει ένα άλλο στιγμιότυπο από τρύγο. Ο Βλάσιος εγκατεβίωσε στην καμπή του 9ου προς το 10ο αι. στην περίφημη μονή του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη. Η μονή διέθετε πλούσιους αμπελώνες στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης τους οποίους καλλιεργούσε συστηματικά. Ο όσιος Θεόδωρος Στουδίτης, ο πιο γνωστός μοναχός του κοινοβίου (759-826), σε ομιλία του η οποία εκφωνήθηκε την περίο-

Τα περισσότερα μοναστήρια στο Βυζάντιο διέθεταν μεγάλους αμπελώνες και οι εργασίες του αμπελουργού ορίζονταν με ακρίβεια στα τυπικά των μονών. Την παράδοση αυτή συνεχίζουν ως σήμερα πολλές μονές ανά την Ελλάδα.

δο του τρύγου, προέτρεπε να μην προσδοκά κάποιος τα κέρδη που θα αποφέρει η συγκομιδή των σταφυλών, αλλά αυτά τα οποία θα αποκομίσει καλλιεργώντας τις αρετές. Ο όσιος Βλάσιος χρειάστηκε κάποτε την εποχή του τρύγου να μεταβεί μαζί με άλλους μοναχούς στο μετόχιο της Φιρμουπόλεως στη Θράκη. Το κείμενο περιγράφει με γλαφυρότητα την προετομασία των πίων προκειμένου να αποθηκευτεί το καινούργιο κρασί. Κάποιος από τους μοναχούς ανέλαβε να τους καθαρίσει από την εναπομείνασα στον πυθμένα ιλύ, ζαλίστηκε όμως από τις αναθυμιάσεις, έχασε τις αισθήσεις του και έπεσε μέσα. Φαίνεται ότι επρόκειτο για μεγάλη χωρητικότητας πίθους, αφού δημιουργήθηκε θέμα για το πώς θα ανασυρόταν ο μοναχός. Τά «Γεωπονικά» συμπληρώνουν στο σημείο αυτό το αγιολογικό κείμενο. Αφιερώνουν πολλές παραγράφους στην κατασκευή των πίων καθώς και στην εσωτερική επίχρισή τους προκειμένου να μπει μέσα ο μούστος, ενώ δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι οι πίθοι έπρεπε να καθαριστούν σχολαστικά.

Ενας Τρύγος στη Μυτιλήνη...

Μια άλλη αναφορά σε τρύγο, στο πλαίσιο ενός θαύματος, εμπεριέχεται στο Βίο των οσίων Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου, τριών αδελφών οι οποίοι κατάγονταν από τη Μυτιλήνη. Κατά την πανηγυρική επιστροφή του νεωτέρου από τους τρεις, του Γεωργίου, στη Μυτιλήνη, λίγο μετά τη Σύνοδο της αναστήλωσης των εικόνων το 843, συγκεντρώθηκε σε ναό της Θεοτόκου μεγάλος αριθμός ατόμων για να τον ευφημήσουν και να δε-

χθούν την ευλογία του. Η τελετή δεν είχε μεγάλη διάρκεια και ο Γεώργιος τους έδωσε την άδεια να επιστρέψουν στις εργασίες τους αφού ήταν καιρός τρύγου. Λίγο παραπάνω αναφέρεται ότι ήταν η γιορτή του Γενεθλίου της Θεοτόκου, η οποία τιμάται στις 8 Σεπτεμβρίου. Λίγες μέρες αργότερα, στην εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, στις 14 Σεπτεμβρίου, ο Γεώργιος ενθρονίστηκε επίσημα σε πανηγυρική τελετή. Στο τέλος της Θείας Λειτουργίας ο όσιος προσκάλεσε τους πιστούς οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί στην εκκλησία να μεταβούν στο γειτονικό μικρό αμπελώνα και να κόψουν από ένα τσαμπάκι σταφύλι. Τρεις μέρες αργότερα, ο Γεώργιος έδωσε εντολή να συγκεντρωθούν στο ληνό τα σταφύλια τα οποία είχαν μείνει ατρύγητα και να πατηθούν. Φαίνεται ότι δεν είχαν απομείνει παρά μόνο οι επιφυλλίδες, δηλαδή τα καχεκτικά σταφύλια τα οποία δεν είχαν τρυγηθεί.

Στην ειρωνική παρατήρηση ότι οι ληνοβάτες δεν θα επαρκούσαν για να πατηθούν στο ληνό, ο άγιος ανταπάντησε επιτελώντας ένα θαύμα. Δύο ληνοβάτες ανέβηκαν στο ληνό παρόντος του οσίου Γεωργίου και το αποτέλεσμα ήταν ο μούστος να είναι τόσο άφθονος ώστε όχι μόνο να γεμίσουν μεγάλοι πίθοι, αλλά οι παρευρισκόμενοι να γεμίσουν κάθε είδους αγγεία τα οποία είχαν μαζί τους.

Το επεισόδιο παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι μόνο διότι μας δίνει μια εικόνα για το πώς ο τρύγος εντασσόταν στη λειτουργική ζωή της εκκλησίας -σταφύλια μοιράζονται κατά την ημέρα του Σταυρού από αμπελώνες που ανήκει στην ιδιοκτησία της Εκκλησίας- αλλά και διότι αντιπαραθέτει, με έμμεσο τρόπο, το χριστιανικό τρύγο από τον τρύγο ο οποίος

εμπεριείχε παγανιστικά στοιχεία. Το θαύμα επιτελείται ενώ ο επίσκοπος ψέλλει τους δαβιτικούς ψαλμούς. Η αναφορά γίνεται πιθανώς για να αντιπαραβάλει τη χριστιανική συμπεριφορά με τα παγανιστικά κατάλοιπα που επικρατούσαν κατά τον τρύγο. Ο κανόνας 62 της εν Τρούλλω Συνόδου (691-692) απαγόρευε να συνοδεύεται το πάτημα των σταφυλών και η έγχυση του κρασιού στα πιθάκια από ειδωλολατρικές πρακτικές όπως η επίκληση του ονόματος του Διονύσου και οι διάφοροι αστεϊσμοί και τα πειράγματα. Εν τούτοις, παρά τις σχετικές απαγορεύσεις, οι ειδωλολατρικές αυτές συνήθειες διατηρήθηκαν. Το 12ο αι., οι διάσημοι κανονολόγοι Ιωάννης Ζωναράς, Θεόδωρος Βαλαμίων και Αλέξιος Αριστηνός σχολιάζοντας τους κανόνες της εν Τρούλλω συνόδου καταδικάζουν αυτές τις πρακτικές. Ο Βαλαμίων μάλιστα αναγνωρίζοντας ότι η ευφρόσυνη διάθεση που δημιουργείται κατά τη σύνθλιψη των σταφυλών και την τοποθέτηση του κρασιού στα πιθάκια είναι αναπόφευκτο να προκαλεί τη θυμηδία, προτείνει ως μέσο μετριασμού του αναγκάιου αυτού κακού την συχνότερη εκφώνηση της ευχής Κύριε ελέησον.

Βιβλιογραφία Η. Αναγνωστάκης, «Οίνος ο βυζαντινός. Η άμπελος και ο οίνος στη βυζαντινή ποίηση και μυθολογία», τ. 1-2, Αθήνα 1995. Φ. Κουκουλές, «Βυζαντινός βίος και πολιτισμός», τ. 5, Αθήνα 1952, σ. 288-295. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, «Περί Βασιλείου Τάξεως», έκδοση και σχολιασμός Ι. Reiske, Βόννη 1829-1830. τ. 1, σ. 373-375 (κείμενο) και τ. 2, σ. 348-353 (σχόλια). Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, «Περί Βασιλείου Τάξεως», έκδοση, σχολιασμός και γαλλική μετάφραση Α. Vogt, τ. 2.1 Παρίσι 1939, σ. 175-176 (κείμενο) και τ. 2.2, σ. 180-181 (σχόλια).